

TERMÉS

Évszázadok történeti tudásanyaga

Helytörténeti kutatások Békés megyében

Ha valaki Békés megye történetének valamelyik részletére kíváncsi, ma már viszonylag könnyű helyzetben van. Forráskiadvány-sorozatok, monográfiák, tanulmánykötetek sora áll rendelkezésére. Évtizedeken keresztül megjelent helytörténeti folyóiratok köteteinek mutatóiban böngészhet a keresett téma irodalma után. A régi kéziratok térképek miatt sem kell feltétlenül levéltárba menni, ezek nagyobbik része már DVD-n is tanulmányozható. Sőt, a megyei levéltár és a megyei múzeumi szervezet kiadványainak jelentős része on-line formában is elérhető. A keresőfelületre elég beütni a kutatott nevet, fogalmat, és már sorjázna is a letölthető találatok. Írásomban azt a közel háromszáz év óta folyó kutatómunkát szeretném vázlatosan áttekinteni, amely ezt a széles körű történeti tudásanyagot felhalmozta.

Békés megye első leírói a szó szoros értelmében ismeretlen területre vezették el olvasóikat. A török hódoltság, majd a Rákóczi szabadságharc alatt nemcsak a középkori településhálózat nagy része tűnt el, nemcsak a népesség fogyatkozott meg véstesen, elenyészett a Békés megyére vonatkozó korábbi tudás is. A XVIII. század elején még Békés megye helyének meghatározása is gondot okozott. Egy XVI. századi németországi térképészeti tévedés folytán visszatérően Békés megye területére helyezték Torontál vármegyét. Még a megyére kirótt adót is megemelték e tévedés miatt. A jezsuita Timon Sámuel tisztázta a helyzetet 1734-ben kiadott könyvében, de a hibás adat még később is forgott. A vármegye 1715-ben hivatalba lépő tisztikara is híján volt a megyére vonatkozó ismereteknek: 1717-ben a bécsi Udvari Kamara egy 1561-es adóösszeírás másolatát bocsátotta a tisztikar rendelkezésére, és ez alapján rekonstruálták a megye határait, néhol még hozzá is toldottak.

A hivatalos összeírások és a földesúr, Harruckern János György számára készült térkép mellett az evangélikus lelkészek adtak először leírást Békés megyéről. A sort Bél Mátyás nyitotta *Az új Magyarország történeti-földrajzi ismertetése* című nagy műve részeként – feltehetően 1727-ben – a Békés megyére vonatkozó rész is elkészült. Sajnos ez a többször javított kézirat nyomtatásban csak 1993-ban jelent meg.¹ Tartalmának egy része viszont így is belekerült a XVIII. században kiadott munkákba. Békés megye igazi „felfedezői”² a megyében működő evangélikus lelkészek közül kerültek ki. A nagyobb részt elnéptelenedett Békés megyei területen Harruckern János György telepítési politikájának köszönhetően népes evangélikus községek keletkeztek. A jómódú közösségek meghívását szívesen fogadták a kor legkiválóbb, Pozsonyban, Jénában, Erlangenben iskolázott lelkészei is. Így került 1734-ben Szarvasra Markovicz Mátyás, majd tíz év múlva Békéscsabára idősebb Tessedik Sámuel. Markovicz írt Szarvas történetéről, a nevezetes szarvasi eseményekről és csodajelekről. Megyetörténeti szempontból számunkra a legjelentősebb az 1748-ban írott *A Maros-Körös közti táj sajátos természeti viszonyainak rövid ismertetése, valamint az ott alakult ágostai hitvallású egyházközségek történetének áttekintése* című munkája.³ Az ugyancsak németországi egyetemet járt totkomlósi lelkész, Wallaszky Pál 1779-ban jegyezte le a maga községének és egyházának történetét. Íjabb Tessedik Sámuel volt az első Békés megyei szerző, aki országos, sőt országhatáron túli hírnevet szerzett magának. Iskolájáról a *Magyar Hirmondó* többször tudósított, 1784-ben nemetűl, rá két évre magyarul is megjelent *A parasztember Magyarország* című könyve. A könyvben szereplő Békés megyei példák révén viszonylag széles körű képet adott a megyéről. A Markovicz és Tessedik által szolgáltatott adatok azután rendszeresen megjelentek a Korabinszky János Mátyáséhoz, Vályi Andráséhoz hasonló ország leírásokban és lexikonokban.

¹ *Bél Mátyás*: Békés vármegye leírása. Gyula 1993.

² E folyamatról részletesebben *Dusnoki-Draskovich József*: Bél Mátyás és Békés megye felfedezése. In: *Uő. Nyitott múlt*. Gyula 2000. 138–185. old.

³ Markovicz Mátyás leírása a Maros-Körös közéről és az ottani evangélikus egyházközségekről. In: *Békés megye és környéke XVIII. sz.-i történetéből*. Szerk. *Erdmann Gyula*. Gyula 1989. 35–74. old.

Az első, egész Békés vármegyére vonatkozó magyar nyelvű leírás 1784-ben keletkezett. Szerzője Petik Ambrus, magyargyulai katolikus tanító, aki a Ratio Educationis szellemében kívánt, kérdés-felelet formában hasznos tudást adni felsőbb iskolába törekvő diákjainak.⁴ Az evangélikus lelkészek sorából kiemelkedik Skolka András, aki tanított Tessedik iskolájában, majd 1804-ben, mindössze 27 évesen a mezőberényi gimnázium igazgatója lett. A széles körű tudással, erős természet- és földrajzi érdeklődéssel rendelkező Skolka különböző folyóiratokban részletes leírást adott Mezőhegyesről, Békéscsáról, Füzesgyarmatról, Mezőberényről, írt a kunhalmok keletkezéséről. Remélte, hogy munkáiból majdan kikerekedik e vidék teljes leírása. Sajnos terve nem valósult meg, megakadályozta ebben korai halála.

A Bél Mátyás által megteremtett mintát és hagyományt követő, munkáikat nagyjából latinul, németül publikáló, hungarus tudatú lelkészeket, tanítókat az 1810-es években felváltották a magyar nyelven író szerzők. 1817-ben indult el a *Tudományos Gyűjtemény*, ez a történeti, földrajzi és népmismereti írásokat rendszeresen közlő folyóirat Békés megyében is a település leírások új hullámát indította el. A század első felében kisebb cikkek mellett 12 történeti, statisztikai munka jelent meg a megye 10 településéről. Lelkészek mellett immár világi szerzők is nagyobb számban írtak: született tanulmány többek között Szarvasról, Békésszentandrásról, Endrődről, Gyomárról. A város gazdag és az átlagnál jobban dokumentált múltja miatt a történeti szempontból leggazdagabb tanulmányt Ecsedy Gábor református lelkész írta Gyuláról.⁵ Ugyanebben az időben olyan, később kiadott nevezetes kéziratok is születtek, mint Gacsári István füzesgyarmati és Dávidházy Bekes Sámuel gyomai krónikája. „...egy időtől fogva az emberi elmét itt is nagy mozgásban látni” – írta a gyarapodó Békés megyei honismereti irodalomra utalva a kiváló statisztikus, Magda Pál, aki maga is tanított az 1830-as években a szarvasi gimnáziumban.

A reformkor szellemi pezsgése után az önkényuralom idején visszaesés következett. Az átmeneti időszak tipikus Békés megyei képviselője a gyulai Mogyoróssy János, aki – noha foglalkozása gazdaságtiszt volt – rendkívüli elkötelezettséggel fordult a múlt kutatása, a könyvek és tárgyi emlékek gyűjtése felé. Pontosan érzékelt, hogy a polgári nemzeti identitás megteremtésében milyen szerepe lesz a nemzeti múltnak, s a történeti kutatásban és a múlt bemutatását szolgáló intézmények megteremtésében egyaránt részt vállalt. Jól ismerte a korabeli irodalmat, forrásokat is tanulmányozott, ugyanakkor nagy lelkesedéssel építgetett romantikus elképzeléseket. 1858-ban jelentette meg *Gyula hajdan és most történeti és statisztikai vázlatokban* című könyvét. Fontos történeti adatgyűjtemény, lényeges adatokat tartalmaz a XIX. századi Gyuláról, ugyanakkor a szerző terjedelmes fejezetben érvelt amellett, hogy Attila székhelye Gyulán lehetett. Mogyoróssynak számos publikációja mellett elévülhetetlen érdemei voltak a megye első múzeumának megalapításában, aminek késő öregkoráig fáradhatatlan munkatársa volt.

Mogyoróssyhoz hasonlóan az átmenet embere volt Haan Lajos is, az ő munkásságát a forráskritikára alapozott történetírás felé tett nagy lépésnek tekinthetjük. Haan jeles XVIII. századi evangélikus lelkész elődei útját követte: jénai és berlini tanulmányok után – egy nagylaki állomást követően – lett a békéscsabai evangélikus gyülekezet lelkésze. Apja posztját foglalta el. Első, helyismereti művei után a jénai egyetem magyar diákjairól írott munkájával nemzetközi elismerést szerzett magának. A forrásfeltárás és forráskiadás terén áttörést jelentő *Békés megye hajdana* című monográfiáját 1870-ben jelentette meg. A megyetörténeti összefoglalásnak mintegy 80 oldalt szentelt, viszont források alapján külön tárgyalta a megye településeinek és pusztáinak történetét. Haan monográfiájának értékét megemelte a hozzá kapcsolt, 164 oklevelet tartalmazó oklevéltár. „Valamely helynek történelmi leírása bizonyára csak akkor bír beccsel, ha az nem szájról szájra maradt mendemondák, hanem hiteles okmányok nyomán készült... munkám első kötetében Békésvármegye hajdanát közlöttem: e másodikban adom immár a munka alapjául szolgáló okmányokat” – írta az okmánytár bevezetőjében.⁶ A diplomatárium anyagát vejjével, Zsilinszky Mihállyal együtt kiegészítette, az 1877-ben kiadott második kötet megjelenése után összesen 349 Békés megye történetét érintő oklevél vált nyilvánossá. Az előtte járók iránti kötelező tisztelet mellett is joggal írta megyetörténetének bevezetőjében: „Töretlen az út, melyre léptem; nehéz feladat, melyet magam elébe tűztem. Töretlen út: mert kivéve egypár e megyében létezett községek monográfiáit... senki előttem a vármegye hajdanának felderítésével nem foglalkozott.”⁷ Haan munkája meglepetést keltett, és igen jó fogadtatásra lelt, külön elismerést kapott amiatt, hogy olyan terület törté-

⁴ Petik Ambrus: Békés megye leírása 1784. S.a.r. *Dankó Imre*. Gyula 1961.

⁵ Ecsedy Gábor: Gyulának Polgári és Egyházi állapota, a Régi s újabb időkben. *Tudományos Gyűjtemény*. 1832. X. köt. 13–37. old. és XI. köt. 3–40. old.

⁶ Haan Lajos: *Diplomatarium Békessiensense*. Pest 1870. sz. n.

⁷ Haan Lajos: *Békés vármegye hajdana*. I. Pest 1870.

netének forrásanyagát gyűjtötte egybe, amelynek saját anyaga alig van. Haan akadémia tagsággal is megerősített tekintélye komoly támaszt adott a megyében kibontakozó történetkutatói törekvéseknek.

A Békés megye hajdanának megjelenése egybeesett a történettudományban lezajló nagy fordulattal. A forrásfeltárára és forráskritikára alapozott új történetírás egyszerre lett a nemzetudatot erősítő, széles közönség figyelmére számot tartó tudomány és szigorú mércével mért szakma. Miközben a tudomány országos fórumain sorra jelentek meg a nagy forráskiadvány sorozatok, monografikus vállalkozások, s folyamatosan épült a történettudomány modern infrastruktúrája, ugyanezek a folyamatok kicsiben Békés megyében is lezajlottak. 1874-ben megalakult a Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat. Az igen eredményesen működő társulat 1874/75 és 1892/93 között 17 évkönyvet adott ki. A megye nagyobb településein rendszeresen nagy közönség előtt tartották társadalmi eseménynek számító társulati üléseiket. Az egyesület eredményes működésének egyik kulcsa egy jó szervező, Göndöcs Benedek gyulai apátplébános volt. Emellett a véletlen úgy hozta, hogy az ebben az időszakban működő kiemelkedő történészek között több Békés megyei származású is akadt: Haan mellett Szabó Károly, Csánki Dezso – az országos levéltár későbbi főigazgatója – Márki Sándor, Karácsonyi János, Zsilinszky Mihály egyaránt kötődött Békés megyéhez.⁸ Rendszeresen részt vettek a társulat felolvasó ülésein és publikáltak az évkönyvekben. Az évkönyvek szerzői között ott találjuk a hazai történetírás meghatározó személyiségei közül – többek között – Fraknoi Vilmos, Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor Károlyi Árpád nevét. Az országos híru történészek példát és mércét adtak a helyieknek, ugyanakkor a művelt közönség köreiből ismert emberek presztízse megemelte a társulat tekintélyét. Az egyesület főként a megye értelmiségének és középosztályának támogatására és érdeklődésére számíthatott. Például a megalakulás 10. évfordulóján a 350 tagból 59 a tisztviselő, 40 a lelkész, 30 a jogász, 29 a tanító, 29 a gazdaszék, 26 az orvosok, gyógyszerészek, 55 pedig a földbirtokosok közül került ki.⁹ A társulat tagjai között Békés megye etnikailag és felekezetiileg egyaránt színes középosztályának minden árnyalatát megtaláljuk. Ahogy a nemzeti múlt identitásteremtő erőként működött, a lokális múlt is kohézióteremtő erőt jelentett. A helyi sajtó kimondottan támogatta a társulat működését és szélesebb körben szétsugározta e kohézióteremtő erőt. Egyébként a helyi sajtóban „a vonal alatt”, vagyis a tárca rovatban gyakran közöltek történeti tárgyú írásokat.

Természetesen a 17 évkönyv anyaga nem egyenletes, hiszen a kor vezető történészei és a műkedvelők egyaránt jelen voltak e hasábkokon. Ugyanakkor a 17 kötet egésze különlegesen fontos része Békés megye historiográfiájának. A szerzők a Hunyadiak korától a hódoltság időszakán keresztül az újratelepülésig és a reformkorig jól feltárták a megye történetét, kiemelt figyelmet szentelve a meghatározó történelmi pillanatoknak. Sok forrásközlés és regeszta jelent meg, Haan Lajos Békés megye 1715 és 1795 közötti közgyűlési regesztáit közölte, Károlyi Árpád pedig a bécsi állami levéltárból közölt a gyulai vár védelmével kapcsolatos regesztákat. Mindemellett az évkönyvek szerkesztőinek érdeme, hogy nyilvánossá tettek fontos XVIII–XIX. században született kéziratokat, mint például Wallaszky Pál vagy Gacsári István korábban már említett írásait. Azaz az évkönyvek teremtették meg a kontinuitást a különböző nemzedékek történeti tudása között.

Magától értetődő, hogy a résztanulmányok megjelenése közepette felvetődött a szintézis elkészítésének gondolata. A tartós fejlődést és stabilitást hozó korszakokban rendszerint eljön az az időszak, amikor megszületnek a szintetizáló visszatekintések. Az 1880–1890-es években, a honfoglalás ezredik esztendejének közeledése különösen ösztönzően hatott a hivatásos és műkedvelő történészekre. A millennium évében Békés megyében is sorra jelentek meg monográfiák: megírták a vármegyei gazdasági egyesület, Békéscsaba ipari szervezeteinek, a Körös-Berettyó völgy ármentesítésének történetét.¹⁰ Az 1890-es években kiadott színvonalas munkák közül is kiemelkedett Oláh György – vármegyei főjegyző – *Békésvármegye 1848–1849* című kétkötetes nagy munkája.¹¹ A megyetörténet megírásának ideáját Tolna vármegye vetette fel 1885-ben: átíratukban arról értesítették Békés megyét is, hogy az ezredéves ünnepségre megíratják a maguk megyéjének történetét, s hasonló vállalkozások elindítására buzdított

⁸ A Békés Megyei Levéltár és a Magyar Történelmi Társulat az elmúlt év novemberében szentelt emlékülést *Az ismeretlen múlt felfedezői* címmel e nagy Békés megyei történész nemzedéknek. A konferencia anyaga megjelenés alatt áll.

⁹ Cs. Tóth János: *A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat története*. Békéscsaba 1985. 98. old.

¹⁰ *Zilinszky István: A Békés vármegyei gazdasági egyesület története 1860–1896*. Békéscsaba 1896.; *Áchim János: Békés-Csaba ipari szervezeteinek történet*. Békéscsaba 1896.; *Gallac János: Monográfia a Körös-Berettyó völgy ármentesítéséről*. I–II. Nagyvárad 1896.

¹¹ *Oláh György: Békésvármegye 1848–1849*. I–II. Gyula 1889–1892.

ták a többi törvényhatóságot is. Békésben, ahol a Régészeti és Mívelődéstörténelmi Társulat működésének köszönhetően nagy figyelem fordult a terület múltja felé, a tolnai kezdeményezés pártolásra talált. A vármegye közgyűlése felkérte Haan Lajost korábbi munkája kiegészítésére. Haan kézírata 1889-ben készült el, ám az idős szerző munkáját a felkért akadémiai bíráló bizottság korrigálandónak minősítette. Haan hozzá is látott a munkához, de nem tudta befejezni a kiegészítést, mert 1891-ben meghalt.¹² Ezt követően a megye Monográfia Bizottsága a Nagyváradon élő, gyulai születésű fiatal történész, Karácsonyi Jánost bízta meg egy további kutatásokra alapozott, teljesen új munka megírásával. A háromkötetes megyetörténet 1896-ban jelent meg. A ma is gyakran forgatott monográfia első kötetében a szerző a megye történetét mutatta be 1867-ig, a második kötetet a megye létező és hajdan létezett településeinek szentelte, a harmadik kötetben pedig a megye nemes családjainak történetét beszélté el. Karácsonyi János munkáját igen kedvező szakmai visszhang fogadta: Békés megye történetét – Márki Sándor Arad megyéjével együtt – a példaadó megyei monográfiák közé sorolták. A mű megjelenése óta a Békés megyei helytörténet-írás fundamentuma; a Karácsonyi által feltárt tényanyagból helytörténet-szek sora építkezett és építkezik mind a mai napig.

A millenniumi megyetörténet megjelenése egy historiográfia korszak csúcspontja és egyben lezárulása volt. Ugyan a későbbiekben is napvilágot láttak kisebb-nagyobb helytörténeti munkák, de a Mívelődéstörténelmi Társulatot körülvevő figyelem végleg eltűnt.

A két háború között kis számban jelentek meg város- és községtörténeti monográfiák és tanulmánykötetek, de ezek megszületése sokkal inkább egy-egy szerző személyes ambíciójának, mintsem a társadalmi igénynek köszönhető. Jól példázza ezt a korszak kiugróan legjobb munkája, Scherer Ferenc két-kötetes Gyula története.¹³ Ha a régi Magyarország egyetemi hálózata megmarad, Márki Sándor kiváló tanítványa feltehetően valamelyik történelem tanszéken lett volna az egyetemes történet tanára. Mivel ilyen státus nem jutott neki, hazajött szülővárosába, elhelyezkedett a polgári életben, s mellesleg megírta máig példaadó várostörténeti monográfiáját. Néhány területről, például a megye népoktatásának történetéről,¹⁴ születtek később sokat hivatkozott, fontos összegző munkák, de ezek is inkább a személyes teljesítménynek tekinthetők. Az 1930-as években megjelent Békés vármegye címmel egy több mint 800 oldalas történeti jellegű könyv, amely kissé esetlegesen válogatott tanulmányok után részletes községtörténeti összeállításokat közölt.¹⁵ E korszak „megyetörténetét” kétségtelen értékei mellett sem tekinthetjük szintézisnek.

Az 1945 utáni, a „múltat végképp eltörölni”, de legalábbis a maga sematikus ideológiai elképzeléséhez idomítani akaró korszak egyáltalán nem kedvezett a helyi történeti kutatásoknak. Az első, hosszabb életű és szakmai szempontból is értékelhető vállalkozások az ötvenes évek végletes centralizációjának enyhülése után indultak. 1956-ban indult a *Körös népe* című rendszertelenül megjelenő periodikum, a folyóiratszerű sorozatban 1965-ig hat kötet jelent meg. Még fontosabb volt egy-két intézmény, amely elindította a maga kiadványsorozatát. 1959-ben a paraszti népelet kutatásában jelentős életművet alkotó orosházi múzeumi igazgató, Nagy Gyula szerkesztésében indult a *Szántó Kovács Múzeum évkönyve*. Gyulán ugyanebben az évben Dankó Imre múzeumi igazgató indított el egy fontos sorozatot, az *Erkel Ferenc Múzeum füzetei* címen. A 30–40 oldalról 200 oldalas kismonográfiákig terjedő, egyszerű külsejű, de annál színesebb tartalmú kötetek jelentőségét – tudományos érdemeik mellett – az adta, hogy sikerült ismét egy mozgékony, állandó fórumot teremteni a történetkutatók számára. A döntő fordulat az 1960-as évek második felében következett be. A kádári konszolidáció sikereit követően lehetővé vált jelen és múlt kontinuitásának bizonyos mértékű újraépítése. Természetesen ennek az volt az ára, hogy a rendszer szempontjából kiemelt témáknak, például a munkásmozgalom történetének, az agrárszocialista mozgalom történetének – ez igazi Békés megyei specialitás volt – kiemelt helyet kellett adni. Visszatekintve megállapíthatjuk, hogy az a néhány történész és néprajzkutató, aki fórumokat tudott teremteni, jól sáfárkodott az adódó lehetőségekkel. A kötelező „ideológiai adó” letétele árán komoly helytörténeti kutatás indulhatott meg. A kibontakozó honismereti mozgalom a társadalmi tekintetben igencsak vékonyka Békés megyei humán értelmiség számára is lehetőséget teremtett a szellemi építkezésre.

A látványos mozgás a hatvanas évek második felében kezdődött: 1966-ban jelent meg először a *Békési Élet* című folyóirat, 1965-ben jelent meg két vastag kötetben az *Orosháza története és néprajza* ci-

¹² Haan kéziratát hosszú időn keresztül elveszítettnek hittük, az 1980-as években egy, a maga rendezetlen ügyeit lezáró idős férfi, a kézirat sorsát leíró levél kíséretében, visszaküldte azt a Békés Megyei Levéltárba.

¹³ Scherer Ferenc: Gyula város története. Gyula 1938. I-II.

¹⁴ Szentkereszty Tivadar: Békés vármegye népoktatásának története. Békéscsaba 1933.

¹⁵ Békés vármegye. Szerk. Márkus György. Bp. 1936.

mű munka, amely a községtörténeti monográfiák számára mintát jelentett. 1967-ben indult a levéltár ma is megjelenő *Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból* című sorozata. 1971-ben látott napvilágot a ma már 32. köteténél tartó *A Békés megyei múzeumok közleményei* című sorozat. A hetvenes évekre kialakult a történeti kutatások új struktúrája: az előbb évi három, majd négy számmal megjelenő *Békési Élet* szerkesztői szisztematikusan törekedtek a megyetörténet minél teljesebb feltárására, a levéltár forráskiadványaiban folyamatosan jelentek meg a nagyjából ismeretlen forrategyűttesek. Kristó Gyula a honfoglalástól a török kiűzéséig, Implom József 1695-től 1848-ig állította össze különösen igényesen Békés megye történeti olvasókönyvét. A sorozatban Káldy-Nagy Gyula a török kori, Ember Győző az újratelepülés korszakának összeírásait közölte, s a sor folytatódott tovább. A hetvenes években a községek egymás után vállalkoztak a maguk monográfiájának megírására. Példaadóan sikerült a Mezőberény történetét és néprajzát feldolgozó kétkötetes nagy munka.¹⁶ Noha a monográfiának tervezett munkák gyakran – Szeghalom, Gyoma, Doboz – tanulmánykötetként láttak napvilágot, értékük megkérdőjelezhetetlen.

Ugyanebben az időben sikerült a múltkutatás szolgálatába állítani a megye egyik legfontosabb művelődéstörténeti hagyományát. A Kner- és Tevan tradícióra támaszkodva Békéscsaba a középiskolai nyomdászsképzés egyik központja lett. A tanműhely szabad kapacitására építve jelent meg 1967 és 1987 között a *Bibliotheca Bekesiensis* című sorozat 28 kötet, majd a *Fekete könyvek kultúrtörténeti sorozat* 15 darabja. Mindkét sorozat alapvető érdeme, hogy publikálatlan kéziratokat és réges-régen megjelent, nehezen elérhető írásokat tett nyilvánossá. Azaz újra megteremtődött az oly fontos, nemzedékek közötti kontinuitás és párbeszéd. Külön említeni kell még egy nyomdászati hagyományokra alapozott sorozatot, a *Kner Nyomda Múzeum füzetei* című, 1982-ben indult sorozatot, amely a maga eddig megjelent 36 darabjával országosan is egyedülálló teljesítmény.

A történeti kutatás levéltára, múzeumokra épülő infrastruktúrája, a nyitott fórumok egy évtized alatt számottevő történet-sz-helytörténetész bázist teremtettek. A megye publikációs fórumain nemegyszer szereztesen találkozott az ország meghatározó történet-sz-helyi kollégáikkal. A kapcsolat oda-vissza működött: a Békés megyei kutatók számos országos vállalkozásban vettek részt. A levéltár például háromszor adott otthont a Hajnal István Kör konferenciáinak. A hatvanas évek végétől a rendszerváltozásig tartó korszaknak volt néhány kiemelkedő tudományos szervező személyisége. A néprajzkutató Krupa András a TIT vezetőjeként és a *Békési Élet* kiadójaként végzett jelentős szervező munkát. Szabó Ferenc a levéltár, majd a megyei múzeum igazgatója folyóirat szerkesztőként, monográfiák szerkesztőjeként, alkalmi vállalkozások irányítójaként évtizedeken keresztül motorja – sőt, lokomotívja – volt a megyei történeti kutatásoknak. A levéltárat 1982 és 2005 között irányító Erdmann Gyula egy kis nyomdát létesítve tovább szélesítette a levéltár kiadói tevékenységét. Irodalom- és művelődéstörténet-sz-ként példaadó és inspiráló munkát végzett Elek László is. Sok kiváló szerzőt is említeni kellene, csupán a terjedelmi korlátok miatt nem teszünk.

Ez a historiográfia szempontból jelentős korszak egyetlen adósságot hagyott hátra: nem készült új megyetörténet, elmaradt a szintézis. Mintaként szolgálhatott volna Békéscsaba megyei jogú város monográfiája, de a monumentálisra tervezett munka történeti része az első kötet után megszakadt.¹⁷

A rendszerváltozás alapvető változásokat hozott: a *Békési Élet*, a *Bibliotheca*, a *Fekete könyvek* sorozatai megszűntek. A történeti kutatás infrastruktúrájának pillére a levéltár és a múzeumi szervezet maradt. A levéltár ma már mintegy 70 kiadványt tudhat maga mögött, több sorozatot jelentet meg folyamatosan. A rendszerváltozás utáni egyik nagy vállalkozás a megye '56-os dokumentumainak publikálása; a sorozat jelenleg negyedik a kötetnél tart. Az új típusú témákra példa a Békés megyei cigányság történetét bemutató forráskiadvány.¹⁸ A digitális technika korábban nehezen publikálható források, például a térképek DVD-n való megjelentetését is lehetővé tette. A Munkácsy Mihály Múzeum *Közlemények* sorozata mellett feltétlenül említést érdemel a Havassy Péter által szerkesztett *Gyulai katalógusok* című sorozat is. Miközben a történeti kutatások állami, önkormányzati fenntartású bázisa lényegesen szűkebb térre szorult, élénk mozgás indult meg „civil” helytörténet-sz szférában. Községtörténeti áttekintések, intézménytörténetek, alkalmi kiadványok, reprintek sora jelent meg. A közönség igényeihez igazodva nagyon népszerűek lettek a múltidéző képeskönyvek. Az 1990 óta született termés igen nagy, nemhogy áttekinteni, de számon tartani is nehéz. Annyi viszont bizonyos – e sorok írója a megjelenő

¹⁶ Mezőberény története I–II. Szerk. Szabó Ferenc. Mezőberény 1973.

¹⁷ Békéscsaba története I. köt. A kezdetektől 1848-ig. Szerk. Jankovich B. Dénes, Erdmann Gyula. Békéscsaba 1991.

¹⁸ Források a Békés megyei cigányság történetéhez, 1768–1989. Szerk. Kereskényiné Cseh Edit. Gyula 2008.

könyvek többsége mellett a levéltár kutatótermét is nap mint nap látja –, hogy nagy mélységű eredeti kutatás alig folyik. Sok publikáció az elődök által felszínre hozott anyag új interpretálására szorítkozik, esetleg egy-egy részterületen hoz új nézőpontot. Természetesen ez nem baj, sőt nagyon jó, hogy új és új csatornákon jut el a múlttól felhalmozott tudás az érdeklődőkhöz. A baj az, hogy társadalmi megrendelés és forrás hiányában nincsenek új nagy vállalkozások. Eredményként könyvelhetünk el viszont egy szintézist. 2001-ben a megyei önkormányzat kiadásában *Békés megye képes krónikája* címen jelent meg egy képes megyetörténeti összefoglaló. Az Erdmann Gyula és Havassy Péter által szerkesztett terjedelmes kötet szerzői az őskortól a rendszerváltásig 13 fejezetben mutatták be a megye történetét.¹⁹ Minden fejezet az eddigi kutatásokat összegző szöveges részből és bő kommentárral kísért képes részből áll. Aligha véletlen, hogy ma ilyen típusú szintézisre volt társadalmi megrendelés. A könyv tartalma, képanyaga nyomtatott formában, még inkább az Interneten rendkívül gyorsan sugárzódik szét.

A források digitalizálása új fejezetet nyitott Békés megyei helytörténeti kutatásban is. A megyei múzeum *Közlemények* sorozata interneten is elérhető, a levéltár 21 kötete ugyanúgy. Mindkettő jó keresőrendszerrel van ellátva, elég a keresett kifejezést beírni, s már sorjáznak is a találati helyek. A levéltárban megtörtént bizonyos források, például az MSZMP megyei testületi anyagainak digitalizálása, ebben is igen könnyű keresni. Az írásomban hivatkozott történeti munkák közül is sok elérhető a Békés megyei könyvtárak honlapjain. A források elérhetőségét megteremtő technika rendelkezésünkre áll, viszont egyre gyakrabban hiányzik az ember, aki az adatbázist a digitalizált forrásokhoz megépíti.

Mindazoknak, akik ma Békés megye története iránt érdeklődnek, a kutatás mellett alapvető feladatuk azoknak a csatornáknak a megkeresése, amelyeken keresztül a múlt és a jelen összeköthető. Talán soha nem volt annyira fontos, mint ma, hogy érezzük, egy önmaga múltját évszázadokkal mérő közösség tagjai vagyunk, hogy érezzük, csupán egyetlen szem vagyunk nemzedékek hosszú láncolatában.

Erdész Ádám

Wenckheim József Antal emlékezete

Ha Békés megye múltjának jeles személyiségeit, országot, nemzetet építő nagyjait számba vesszük, nem hagyhatjuk ki a magyar nábokként, vagy a kigyósi grófként is ismert Wenckheim József Antal alakját. Ezt a szerény, esőndes, mégis belső nemességtől áthatott alakot, aki bár a német-római birodalom egyik legősibb családjából a Hunt-Wenckheim familiából származik¹, hazája és népe iránti hűség vonzásában eltöltött élet után, 69 éves fejjel elmegy Debrecenbe, hogy részt vegyen az országgyűlés munkájában és aláírja a függetlenségi nyilatkozatot. Wenckheim József Antal életét és emberi nagyságát azonban nem ismerhetjük meg eléggé szűkebb lakóhelyének és birtokközpontjának Kigyósnak az ismerete nélkül. S bár Újkigyós történetét 1814-es alapításától számíthatjuk, nem haszontalan a régebbi idők történetére is pillantást vetni.

Vidékünk a múlt kódébe vesző idők óta emberlakta terület. Bár a legrégebbi múltat vizsgáló ásatás nem volt szűkebb a környékünkön, de néhány ősidőkből való tárgy így is előkerült, bizonyítva, az ember szinte eszmélése óta jelen volt ezen az áldott vidéken. „*Bronzkori szerszámokra és tárgyakra akadtak Gyulán és Kigyós határának északkeleti részén*” – írja Békés megye tudós történetirója Karácsonyi János.² Az elmúlt másfél évtized ásatásai sűrű IX–X. századi népességről tudósítanak bennünket. Úgy tűnik ezek a tények végérvényesen megcáfolják az 1965-ben megjelent Jubileumi Emlékkönyv véleményét, miszerint: „*ez a terület sokáig lehetett lakatlan pusztá, mert itt nem voltak folyók. Ebben a fejlődésszakaszban nem maradhatott volna meg egyetlen település sem folyóktól távol.*”³ A Kárpát-medence középső térsége, benne a jelenlegi Kigyós területe az Árpádok idején minden bizonnyal sűrűn lakott terület volt.⁴ Avarok és magyarok egyaránt lakták a mai Kigyós területét. Az újkigyósi Kőlcsey utca leletanyaga valamint az Ady Endre utca déli végén előkerült rovásbetűs orsókarika az avarok jelen-

¹⁹ Békés megye képes krónikája. Szerk. Erdmann Gyula, Havassy Péter. Békéscsaba 2001.

¹ Hankó József: Két évszázad a Wenckheim családdal. Gyula 2000.

² Karácsonyi János: Békés vármegye története I. kötet. 1896. 7. old.

³ Füzési Etelka: Újkigyós vázlatos története. I. n.: Jubileumi Emlékkönyv. Szerk.: Zsótér József. Újkigyós 1965. 9–36. old.

⁴ László Gyula: Árpád népe. Bp. 1988. (Lásd a 4-es térképet)

létéről, a szabadkígyósi homokgödör honfoglalás kori sírjai és a Skoperda tanya részben még föltáratlan leletei pedig a magyarság Szent István előtti jelenlétéről tanúskodnak.⁵ A leletek alapján akár az avarok és Árpád magyarjainak egyidejű együttélését is föltételezhetjük. A terület nevének eredete is valószínűleg e korból való. Minderről azonban írásos adat, legalábbis az ezredforduló idejéből, nem maradt fenn.⁶ A Kígyós név a vidéket kitűnően ismerő néprajzkutató Lükő Gábor fölvetése szerint régi magyar nemzetségnév is lehet.⁷

Településünk nevének első ismert okleveles említése 1398-ból való.⁸ Bizonyos, hogy a nevet 1456-ban is általánosan használták, mert egy október 1-én kelt oklevél így ír: „Az aradi káptalan bizonyítja, hogy néhai Maróthy László bán fiait – Lászlót és Mátét – beiktatta az Ajtósi Keresztélyné által elzálogosított Zaránd megyei Kégyös birtokba.” (Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Osztály 15095. szám) 1508. szeptember 16-án kelt oklevelében pedig a következőket olvashatjuk: „Az aradi káptalan bizonyítja, hogy Aythossy Péter, Aythossy Imre özvegye Erzsébet, Aythossy Mihály özvegye Klára, Egey Mihály (Egey András és Aythossy Márta fia), Aythossy Tewrek János és Ferenc, továbbá Fodor Albertné Katalin elismerték, hogy Corvin János herceg özvegye Frangepán Beatrix a békésmegyei KIGYÓS birtokhoz tartozó Rotyma pusztát visszaadta nekik.”

A török világban az adóösszeírások tanúsága szerint még település van itt. Viharos századok alatt török, német, labanc és tatár hordák járták az országot, pusztították a mocsarak védelmébe húzódott népet. A középkori település pusztulásáról Karácsonyi idézett művében kétféle, külön-külön, de akár együtt is lehetséges hipotézist említ. Az egyik szerint az 1686-ban erre járó „felszabadító” hadak elvonulását már nem éli túl a falu. A másik a település pusztulását az 1735-ös békési kurucjárás utáni megtorlás idejére teszi. Tudva lévő, hogy 1735 tavaszán szűkebb környezetünk parasztsága Pásztor Andrással, Sebestyén Jánossal, Szilassi Istvánnal az élen magukat kurucnak nevezve Rákóczi nevére esküdött. Nem vették még hírül, hogy megmozdulásuk előtt alig három héttel, a törökországi Rodostóban II. Rákóczi Ferenc visszaadta nemes lelkét Teremtőjének. „Ő szegény árvaságra hagyott bennünket ezen az idegen földön. (...) Ki sem lehet mondani micsoda nagy sirás és keserűség vagyon itt miközöttünk...” – írja a rodostói gyász hangulatát idézve Mikes Kelemen.

A „rendet” visszaállító bécsi udvarnak nem kellett a rebellis magyar fajta. A kihalt területekre inkább a hatalmi szóra jobban hajló németeket, csehket, bolgárokat, szerbeket, krasoványokat, szlovákokat, románokat telepített. Így vált ez a terület etnikailag és nyelviileg egységes magyar többséggel lassan zömmel nemzetiségek által lakta vidékké. Délre a Maroson túli Bánátban Mária Terézia még az elmenekült őshonos magyarok hazatelepedését és a spontán magyar betelepődést is rendelettel tiltotta meg. Mindeközben az udvarnak tett szolgálataiért vármegyényi birtokot kapott itt a német Harruckern család.

Az 1723-ban kelt királyi adományleveléül Kígyóst már pusztaként említi. A kígyósi uradalom a család férfiágának kihalásával a birtokszerző Harruckern János György leányának, Johannának az unokája, Wenckheim Józsefné született Grueber Terézia révén került a Wenckheimék birtokába. A hatalmas Harruckern dominiumot 1789. február 24-én osztották föl Bécsben az úgynevezett „nagy osztály” eredményeként a leányági örökösök között. Wenckheim József Antal anyja tehát az előbb emlegetett Gruber Terézia, apai ágon pedig Harruckern Cecilia a nagyanyja. Így a Wenckheim-családnak az általa képviselt ága két ágon is örökölhetett a hatalmas Harruckern vagyonból. Megyénkben ezután számolhatunk birtokosként a Wenckheim, a Károlyi és a Bolza családdal. Göndöcs Benedektől a Wenckheim család udvari káplánjától, Újkígyós majd Gyula plébánosától tudjuk, hogy míg az Újkígyóst alapító gróf testvére büszke és rártati német arisztokrata volt, addig József Antal igen egyszerűen élt szerény kígyósi udvarházában, és hogy vendégszerető otthona mindig nyitva állott az ide érkező vándor előtt.⁹ A gróf 1780-ban született, apja II. Wenckheim József altábornagy, aki a török elleni felszabadító háborúkban tanúsított vitézségéért előbb osztrák, majd magyar bárói címet szerzett. Wenckheim József Antal 1802-ben kapta meg a magyar grófi címet, amelyet leszármazottai is örököltek.

A fiatal gróf a legkiválóbb nevelők keze alatt tanult, majd jeles mecénásként ismert rokonai báró Wenckheim József és báró Orczy László pártfogása mellett Arad vármegyében vállalt jegyzői hivatalt néhány évig. Följegyezték róla, hogy nemesi és polgári származású barátaiól zenekart szervezett. Ara-

⁵ Medgyesi Pál: Az Újkígyós, Skoperda-tanyánál feltárt 10–11. századi temetőrészlet. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 23. Békéscsaba. 2002. 145–217 old.

⁶ Implom József: A gyulai Múzeum és Könyvtár hetven éve (1868–1938) Gyula 1940.

⁷ Lükő Gábor szíves szóbeli közlése nyomán. (1992.)

⁸ Maday Pál: Békés megye története. Békéscsaba. 1960. 433 old.

⁹ Járóli József: Göndöcs Benedek munkássága. Válogatott dokumentumok. Gyula 1998. 128. old.

di kapcsolataiból származott első házassága is. Rövid hivatali tapasztalatszerzés után átvette a kigyósi, a békési, a székudvari és az aradszentmártoni birtokai kezelését. Végérvényesen Kigyóásra költözött és Ókigyóson 1810 körül Czigler Antal építtette a most is álló régi kastélyt.

Kiváló gazda hírében állott. Az uradalmi majorokat akácfával ültette körül. Ezzel Tessedik Sámuel XVIII. századi kezdeményezését folytatva jelentősen hozzájárult az Alföld fásításához. Sokan irigylték híres arabs lótenyésztését, de a megye határain túl is nevezetes volt a szarvasmarha-állománya, juhászata, sertésartása is. Wenckheim József Antal szakított a korábbi, Habsburg udvar érdekei szerint való telepítési gyakorlattal is, közvetlen környezetébe magyar telepeseket toborzott. „1814-ben vagyunk. Id. Gr. Wenckheim József cs. K. kamarás Csongrád megyébe írt, hogy 100 becsületes család vállalkozzék kigyósi pusztáján megtelepedni. E pusztán nem volt egyéb csak egy csöszkunyhó; gyulaiak, békésiek, csabaiak birtok egy-egy rész földet...”¹⁰ Az újkigyósi dohánykertészek telepítésével, nem csupán földjének megmunkálásához tudott munkaerőt szerezni, de korát megelőzve nem a kényszerű és csekély hatékonyságú jobbágyi robotmunkával művelte meg azt, hanem a termelés sikerében személyesen is érdekelt szabad bérlők alkalmazásával.

Itt az ideje, hogy az írott források után teret adjunk az eleven szájhagyománynak is. A nagy időt elt Csatlós Gyuláné Molnár Matild néni így foglalta össze a falualapítás történéseit családi hagyományra támaszkodó visszaemlékezésében a néprajzi gyűjtő magnetofonja előtt: „Az én édesapám nagyapja Tápéru l gyűtt ide. Tápén tizenkét fia vót az öreg Mónár Ferkónak mög vót egy hajója, egy halászhajója a vizön. Mikó Kigyós községöt mögszálták, mán kezdték telepíteni, aszonta az öreg: halljátok gyerökök, hallottam – aszongya az öreg Mónár– hogy Kigyóst telepítik, mer Vénkhájm Jóska kiadott egy birtokot Kigyós részirül. Na akkor aszonta a legidősebb fia Ferenc: na én elmögyök! Hát azt a helyet, amin a templom van azt az édesapám apjának az apjának tötték. Oda akartak építeni. De, hogy fölmérték a községnek a közepit, ű elkapta az Öreg úccán azt, ahun most Kupérdáké laknak, mostmán van ottan egy nagy magtár, még tán most is mögvan, aztat kapta ottan, úgy, hogy itt két numerust vött az öreg Mónár, ottan kapott két és fél numerust. Hát oszt a tizenkét gyerök idegyűtt építeni.”¹¹

Mint az idézett szövegből is kiténik, a telepesek a jellegzetes szegedi „őz” nyelvjárást beszélték.¹² A község nyelvére csupán igen halványan hatott a békési „e-ző” népnyelv, így családi körben napjainkig is töretlenül megmaradt a szépen zengő szegedi tájszólás, amely a nyelvjárásszigetekre jellemző belterjes nyelvi archaizmusokkal társult. Hamar erős virágzó település lett Újkigyós, örizve hagyományait, amit Algyőről, Apátfalváról, Árnýásról, Baksról, Csanyról, Csongrádról, Felgyőről, Földeákról, Hantházáról, Homokról, Makóról, Mindszentről, Siróhegyről, Szőregről, Szegedről és az előbb említett Tápéru l hozott magával.¹³ Örizve a katolikus hitet annak ellenére, vagy inkább éppen azért, mert területét szorosán ortodox románok és evangélikus szlovákok által lakott települések vették körül. A település népessége intenzíven gyarapodott, 1844-ben a kigyósi kertészség már 2052 lelket számlált.¹⁴

Mindezek után álljon itt még egy igen fontos adalék a kigyósi gróf arcképéhez. 1845. február 15-én kelt gróf Wenckheim József Antalnak az a rendelete, amelynek alapján Újkigyós lakosainak húsz tagból álló testületet kellett választania. Karácsonyi János szerint ez a húsz fő a kigyósi kertészség legtekintélyesebb családfőiből állt, és Nép-Vének Tanácsának nevezte magát. Elnöknek Léhner Mihályt a kigyósi nép által táltosnak tartott katolikus plébánost választották. A Nép-Vének Tanácsának fölállítására és működése kísérlet volt a hagyományos, magyar önkormányzat, a lehetőségek szerinti részleges visszaállítására, egy telepített kertészfalu adók és bérleti szerződések szabta szűkös lehetőségei között. Ez az önkormányzat korlátozott volt ugyan, de egy élő közösség, az élet minden területére kiterjedő hatáskörű vezetéseként működött. Első gyűlésükön a községi rendszabályokat összefoglaló törvénykezésük így kezdődik: „Valamint a lélek a tetet eleveníti s élleti, s annak eltűnésével a tagok rothadásnak indulva elvesznek; hasonlólag, rend nélkül minden lassú pusztulásnak indul; ellenben ahol jó rend uralkodik, ott vagyon azon titkos erő is, amely az egész községet – és erkölcs testet – fenntartja és boldogítja...”¹⁵ A testület feloszlását 1848. február 22-én, az orosházi főszo l gábiró rendelte el, Léhner Mi-

¹⁰ Györgyösi Rudolf: Ó- és Új-Kigyos. Képes Újság 1865. 565. old.

¹¹ Csatlós Gyuláné Molnár Matild született: 1894. A gyűjtés időpontja: 1986. március 27.

¹² Bálint Sándor: A szögédi nemzet; A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1976–77. 1. Szeged; 1977. 245. old.

¹³ Újkigyós telepítésében részt vevő települések sorát Králikné Füzési Etelka gyűjtötte ki a plébánia anyakönyveiből. A témával kapcsolatban lásd Králikné Füzési Etelka: Újkigyós. Történeti áttekintés; Újkigyóért Köz-alapítvány. Újkigyós. 1996. 11–12. old.

¹⁴ Népösszeírások alapján (Bml. Közgy. ir. 1774/67., 1845/7.) Békéscsaba Története; Első kötet. A kezdetektől 1848-ig Szerk.: Jankovich B. József– Erdmann Gyula 1991. 522. old.

¹⁵ Újkigyós mindennapjai a XIX. század első felében. Sajtó alá rendezte Jároli József és Szigeti Antal. Gyula 1991.

hálynak címzett átiratában. Ebben leírja, hogy a község jegyzője panaszt emelt, hogy mivel a testület minden ügyet a kezében tart, és annak döntéseit az előljárási kötelezettség is köteles betartani, így annak tekintélye elvész. „A főszolgabíró a törvényekkel ellentétesnek minősíti a nép-vének gyűlésének tevékenységét, mert a közigazgatás működése felett a megye gyakorol felügyeletet a főszolgabíró útján. Léhner Mihályt pedig felkérte, hogy egyházi feladatain túl ne vegyen részt a közigazgatás ügyeiben.” – írja Jároli József. A bürokratikus hatalom nem tudta elviselni a természetes, szerves önkormányzatot, még akkor sem, ha annak lehetőségei korlátozottak. Népünk a legrosszabb adottságok között is kísérletet tett a lelkéből fakadó rend újjáélesztésére, éltetésére. Nem lehettek olyan rossz időszakok, amikor ezt meg ne próbálta volna. Ellenségeink épp ezért támadtak legutóbb népünk belső tartására és lelkére. Utóbb már nem elégedtek meg azzal, hogy elhívtak vezetőinket felszólítsák: ne vegyenek részt a közigazgatás ügyeiben!

A sors furcsa fintora és talán a magyar föld törvénye is, hogy a bécsi urakból igazi magyar birtokosok váltak itt az első ezredforduló lázadóinak és a kései kurucok örökségén. A kigyósi gróf unokatestvére Wenckheim Béla előbb Kossuth kormánybiztosa, majd az Andrássy-kormány minisztere lett. Wenckheim József Antal a szegényeket, a jótékonyági intézményeket – helyi hagyomány szerint még Rózsa Sándort és betyártársait is – bőkezűen támogatta. 1848-ban is komoly összeget tett le a haza oltárára, s a szabadságharc eszméivel – még annak katonai bukása után is – nyíltan szimpatizált. Mint arra már Jároli József is rámutatott: Wenckheim József Antal nem egyedülálló, ám mégis sajátos karaktert képviselt korának magyar arisztokratái között. Az irodalomtörténet Jókai Mór Egy magyar nábob című regényének hőisében véli felismerni a kigyósi gróft. Valóban: életvitele, házasságai, mesés, hetvenezer holdnyi birtoka számos mendemondára adott okot, ami a nagy író fantáziáját is megmozgathatta.¹⁶ Végezetül álljanak itt a gróf udvari káplánjának Göndöcs Benedeknek az 1882. augusztus 6-án, a Régész és Művelődéstörténeti Egylet orosházi vándorgyűlésén elmondott emlékbeszédének záró szavai: „Gróf Wenckheim József Antal – a legnemesebb jellemű ember és hazafi egyikének – élete és tette pedig szolgáljanak méltó példányképpül nem csak a ma élő, de a késő utókornak is; és emléke legyen olyan áldott, mint minő volt élete!”

Harangzó Imre

A képen balról jobbra áll Wenckheim Lászlóné Csáky Ilona Krisztina grófnő, Janne Marie Wenckheim Dickens grófnő, gróf Wenckheim László valamint gróf Wenckheim Frigyes és felesége Karin grófnő.

¹⁶ Jároli József: Száz magyar falu könyvesháza. Szabadkigyós, Újkigyós. Bp. 2001.

Szendehely

A falu

Aki a 2-es számú főúton éri el Szendehely belterületi határát, annak kétnyelvű falu névtábla jelzi, hogy nemzetiségi településre érkezett. A község intézményeinek falán magyar és német feliratú táblák olvashatók és nincs olyan leírás a faluról, amely ne hangsúlyozná nemzetiségi jellegét.

A Börzsöny délkeleti lábánál, a Naszály északnyugati szomszédságában elterülő község több mint 1600 lakosú. Az egyik legfiatalabb Nógrád-megyei település, melyet 1753-ban Berkenyeről átköltözött sváb családok a jobb élet reményében alapítottak. A falu eredeti neve Szenthely volt, a váci püspök uradalmához tartozott.

Az eredetileg egyutcás, hegylábba kapaszkodó település a kapáskúti patak mentén észak-nyugat-dél-keleti irányban terült el. A XIX. században ebben az irányban növekedett tovább a település, melynek központi magja az út és a patak metszéspontjánál volt. Ennél kedvezőbb földrajzi viszonyokat nem is találhattak volna a Katalin-hegy lábánál. Az első telepések a Posta útról leágazó lejtős út (ma Szabadság út) két oldalán telepedtek meg és építették fel házaikat.

Az alapítás kori falu házaiból egy sem maradt ránk. Az 1848–49-es szabadságharc idején az átvonuló orosz seregek okozta tüzvész a házak több mint felét elpusztította.

A svábok házaí ugyanazon architektúra szerint épültek, udvaruk tágas és tiszta. Pajta áll közepén, rendszeren zárónalat képezve az udvar és a kert között. Ló- és tehénistálló ugyanazon fedél alatt áll a lakoszobákkal, melyek ablakai egyet kivéve az udvarra néznek. Torokgerendás, szarufás, nyújtott eresztű lakóházakat az első világháborút követően a négyzetes és kerek oszlopos tornácú, újabban sátor tetős épületek váltják fel.

Szende falut az alapításkor húszsoros beépítésű szalagtelekre lett osztották, melyet 10 öl széles, 42 öl hosszú házzal és gazdasági épülettel építették be. 1760-ig 14 berkenyei és 6 az ország más részéről származó család népesítette be a 20 féltelkes jobbágyházhelyet. A német falvakban szokásos öröklési rend szerint a jobbágytelkeket az egyik kiválasztott fiú kapta meg, ezért a telkek nem aprózódtak szét. Az alapító levélben foglaltak szerinti méretű házhelyeket csak a Posta úthoz közel lehet kialakítani. Lejjebb a patak alsó folyásánál az elkeskenyedő területen kaptak helyet a zselléreltek. Az újabb lakosok megjelenésével a falu szűkössé vált, ezért ahogyan azt kérelmek is bizonyítják, többen a prefektusi hivatalhoz fordultak újabb házhely létesítéséért. Így 1770–1850 között a főút másik oldalán házhelyeket mértek ki zsellérek számára. A település fejlődése ma is ezt az irányt követi.

A templom

Szendehely első római katolikus templomát 1756–1785 között építette Migazzi Kristóf váci püspök. Kőből faragott címere ma is látható a sekrestye falán. 1873–1876 között átépítették.

Mivel kicsinek és romosnak bizonyult ezért az első templomot elbontották és az új a régi helyén épült meg. Az új templom egyhajós, barokk stílusú, észak-kelet, dél-nyugati tájolású. A hajóhoz keskenyebb, egyenes lezárású szentély tartozik. Eredeti oltárait homokkőből faragták. Főoltárának copf stílusú, keretbe foglalt, Szűz Mária születését ábrázoló képe a XVIII. századból való. Szintén copf stílusú szószéke fából faragott. Orgonáját a régi templomból helyezték át, a História Domus szerint 1876-ban javította és nagyobbitotta Kobza Ágoston egri orgonakészítő.

A toronyban három harang van, köztük a legrégebbi 1 méter átmérőjű és 1757-ben Budán készült. A templom melletti plébániacélpület 1788-ban épült.

A tájház

Érdemes megtekinteni a Szabadság út végén, a Lósi patak felett átívelő, egynyílású klasszicista kőhidat 1825-ből, és a hid falából előreugró pilléren álló Nepomuki Szent János 1830-ból származó szobrát.

A hid szomszédságában található a tájház, ahol a helyiek régi használati és berendezési tárgyai, továbbá helyi német viseletbe öltöztetett babák találhatók.

A sváb nép külsőleg tiszta és meglehetősen izléseesen öltözködik. Az öreg férfiak sötétkék posztó nadrágot, mellényt és spenczert hordanak. Kerek, lapos szörkalapot, fehér zsineggel. Az ifjak sárga zsi-

A régi falu képe

nóros szürke nadrágot, selyem mellényük fekete, fekete posztó spenczerük fényes érc gombokkal ékített. Csizmájukon sarkantyú. Kerek fekete szőr kalapjuk esinált virágtól díszes. Az öreg asszonyok tengerzöld posztó rokokóját, fekete ujjast, fejkön sötétkék, fehér pettyes "babacsiny" kendőt viselnek. Az ifjabbak festett vászonruhákat, elől zöld szalagokkal összefűzött posztó ujjasokat és színes kendőket öltenek magukra. A lányok hajjukban többnyire sárga, vagy piros pántlikát, nyakban üveg fehér gyöngyöket és cipőket bokros zöld szalagokkal viselnek.

A tájház épületét az Önkormányzat, a Német Kisebbségi Önkormányzat közbenjárásával Slenk Györgytől vásárolta meg 1993-ban. Az épület nyújtott ereszü szarufás, deszka borítású födémrel. Az utcára néző lakósoba az udvarra néző ablakkal is rendelkezik. Ebben a helyiségben látható az egyedinek, különlegesnek számító piros festésű hagyományos sváb bútortzat (asztal, székek, ágy, komód, keglengyes szekrény, böleső stb.).

Az utca fronttól távolodva az épület következő helyisége a torokgerendás, szabadkéményes konyha, a torokgerendán svábosan jellegzetes „zwanzig” bögrével. A konyhából nyíló valamikori kamra ma a helyi írásos emlékeket őrzi. Az épület következő traktusa az istálló a tehenek és lovak részére, mely egy fedél alá került a lakóépülettel.

A teljes röviden bemutatott település igazából a környezetével együtt látatja teljes értékét. A benne élő lakosok igencsak zárt világa lassan nyíladozik, s teszi lehetővé hagyományos életük megértését.

László Zoltán